

УДК 377.013.42:364.62-056.26

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2024-2-10>

Кучеров Геннадій Геннадійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»
kucherovgennadij@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7979-0855

Глов'юк Оксана Василівна

викладач циклової комісії соціальної роботи, психології та фізичної культури
Відокремлений структурний підрозділ
Кам'янець-Подільський фаховий коледж
Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»
oksana_shulyk@ukr.net

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ВІЙНИ

Вступ. Тема сімейної взаємодії ніколи не втрачала своєї актуальності та набула особливої важливості в надзвичайних умовах війни. Кризові обставини посилюють стресові фактори та створюють нові виклики, які впливають як на батьків, так і на дітей, змінюючи динаміку їхніх відносин. Розуміння соціально-психологічних аспектів впливу дитячо-батьківських відносин на формування особистості дитини з інвалідністю в умовах війни є надзвичайно важливим для прогнозування розвитку таких дітей, адже вони стикаються із складними ситуаціями, які мають суттєвий вплив на їх психологічний стан і соціальну адаптацію.

За таких обставин процес формування особистості дитини проходить у значно складніших умовах. Для дітей зміни в оточенні, відсутність стабільності та безпеки, постійний психологічний тиск здатні погіршити не лише фізичне, а й психічне здоров'я. Невизначеність, зміни у звичному способі життя, відсутність можливості задовольнити базові потреби сприяють невдоволенню, розпачу, засмученню, гніву, ворожості, тривозі, страху та іншим негативним емоціям.

У цьому контексті роль батьків є надзвичайно важливою, оскільки вони здатні забезпечити необхідну підтримку, стабільність і надати моделі поведінки, які допоможуть дитині пройти цей складний період не лише з мінімальними втратами для її психічного здоров'я, але й сприяти психологічному і соціальному розвитку дитини навіть в умовах війни.

Мета та завдання статті. Мета статті полягає в аналізі взаємин між батьками і дітьми з інвалідністю та визначенні їх впливу на психосоціальний розвиток дітей даної категорії в контексті війни. Стаття досліджує, конкретні соціально-психологічні фактори, що виникають у кризових ситуаціях та можуть як позитивно, так і негативно впливати на формування особистості дитини з інвалідністю.

Досягненню поставленої мети сприяло вирішення наступних завдань:

1. Вивчення впливу війни на емоційне та психічне здоров'я членів сім'ї, зокрема на дітей з інвалідністю.
2. Аналіз особливостей дитячо-батьківських відносин в умовах війни.
3. Оцінка важливості надання батьками підтримки та створення стабільної емоційної атмосфери для розвитку дітей з інвалідністю.

Результати. Проаналізовано зміни, які відбуваються у відносинах між батьками та дітьми з інвалідністю під час військових конфліктів. Окреслено соціально-психологічні труднощі, з якими стикаються родини дітей з інвалідністю в кризових умовах, такі як стрес, депресія, тривога. Розглянуто вплив стресу на емоційний стан батьків і дітей, що спричиняє додаткові труднощі у їхніх відносинах. Проведено оцінку значення емоційної, моральної та соціальної підтримки з боку батьків в умовах війни на формування особистості дітей з інвалідністю.

Усі ці аспекти допомагають отримати цілісне уявлення про те, як соціально-психологічні фактори взаємодіють з батьківськими відносинами та як вони можуть впливати на формування особистості дітей з інвалідністю в обставинах військового конфлікту.

Ключові слова: соціально-психологічні аспекти, дитячо-батьківські відносини, формування особистості, дитина з інвалідністю, психологічна підтримка, соціальна інтеграція.

Kucherov Hennadiy Hennadiyovich

PhD in History,
Associate Professor at the Department of Inclusive
Education, Rehabilitation, and Humanities,
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education
«Kamianets-Podilskyi State Institute»

Hloviuk Oksana Vasylivna

Lecturer at the Cycle commission of Social Work,
Psychology, and Physical Education,
Separate structural subdivision Kamianets-Podilskyi
Professional College of Educational and Rehabilitation
Institution of Higher Education «Kamianets-Podilskyi State Institute»

THE INFLUENCE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PARENT-CHILD RELATIONSHIPS ON THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF A CHILD WITH DISABILITIES IN THE CONTEXT OF WAR

Introduction. The topic of family interaction has always remained relevant and has gained particular significance in the extraordinary circumstances of war. Crisis situations intensify stress factors and create new challenges that affect both parents and children, altering the dynamics of their relationships. Understanding the socio-psychological aspects of the influence of parent-child relationships on the formation of a child with disabilities in the context of war is extremely important for predicting the development of such children, as they face complex situations that significantly impact their psychological state and social adaptation.

In such circumstances, the process of personality formation in a child takes place under much more challenging conditions. For children, changes in their environment, the lack of stability and security, and constant psychological pressure can deteriorate not only their physical but also their mental health. Uncertainty, changes in the usual way of life, and the inability to meet basic needs contribute to dissatisfaction, despair, sadness, anger, hostility, anxiety, fear, and other negative emotions.

In this context, the role of parents is extremely important, as they can provide the necessary support, stability, and offer behavioral models that will help the child navigate this difficult period not only with minimal harm to their mental health but also foster the child's psychological and social development, even in the conditions of war.

Purpose and Objectives of the Article. The purpose of this article is to analyze the relationships between parents and children with disabilities and to determine their impact on the psychosocial development of children in this category in the context of war. The article examines specific socio-psychological factors arising in crisis situations that can either positively or negatively affect the formation of the personality of a child with disabilities.

The following tasks were addressed to achieve the stated goal:

1. Study of the impact of war on the emotional and mental health of family members, particularly children with disabilities.
2. Analysis of the peculiarities of parent-child relationships in the context of war.

3. Assessment of the importance of parental support and the creation of a stable emotional environment for the development of children with disabilities.

Results. The changes that occur in the relationships between parents and children with disabilities during military conflicts have been analyzed. The socio-psychological difficulties faced by families of children with disabilities in crisis conditions, such as stress, depression, and anxiety, have been outlined. The impact of stress on the emotional state of both parents and children has been examined, leading to additional challenges in their relationships. An evaluation of the significance of emotional, moral, and social support from parents in the context of war has been conducted, focusing on its role in the formation of the personality of children with disabilities.

All these aspects contribute to providing a comprehensive understanding of how socio-psychological factors interact with parental relationships and how they can influence the formation of the personality of children with disabilities in the context of military conflict.

Key words: *socio-psychological aspects, parent-child relationships, personality formation, child with disabilities, psychological support, social integration.*

Вступ. Формування особистості процес складний і багатограний, який особливо інтенсивно відбувається у дитячому віці, коли закладаються основи світогляду, моральних принципів та соціальних навичок. На особистість впливають різноманітні фактори, зокрема сімейне виховання, соціальне середовище, освіта, життєвий досвід та культурні традиції. Кожен з цих елементів вносить свій внесок у формування унікального характеру та світосприйняття людини, що визначає її поведінку, ставлення до інших та здатність приймати рішення у складних життєвих ситуаціях.

Ключову роль у формуванні особистості дитини з інвалідністю відіграють дитячо-батьківські відносини. Дитячо-батьківські відносини трактуються як сукупність різних емоційних зв'язків з дитиною, типових моделей поведінки, методів взаємодії з нею, а також особливостей сприйняття і розуміння її характеру, особистості та вчинків [11, с. 214].

Війна значно впливає на формування особистості дітей з інвалідністю. Постійний стрес, страх і травматичні переживання можуть уповільнювати або спотворювати їх емоційний та соціальний розвиток.

Втрата звичних умов життя, руйнування соціальних зв'язків та відсутність належної підтримки можуть спричиняти труднощі в налагодженні здорових стосунків з іншими людьми, а також призводити до проблем з самооцінкою та відчуттям безпеки. Як наслідок, діти можуть ставати більш замкнутими, тривожними або агресивними, що ускладнює їх адаптацію до нових умов життя. Окрім того, нестабільність і невизначеність майбутнього можуть призвести до труднощів у розумінні свого місця у світі та розвитку здорових і стабільних цінностей [9, с. 97].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему дитячо-батьківських відносин розглянуто у працях таких українських та зарубіжних вчених, як М. Бриль, Л. Гончар, Г. Крупник, О. Олійник, К. Тичина, Т. Яблонська, М. Ainsworth, S. Bell, G. Craig, R. G. Erskine, P. Harris, J. Nelsen, A. Russell.

Згідно з сучасними уявленнями про чинники, умови та джерела формування особистісної психіки, розвиток дитини залежить від її взаємодії та спілкування з дорослими, насамперед з батьками (Дж. Боулбі, Т. Цуркан, Л. Повалій, А. Фройд, Е. Еріксон, М. Ейнсворт). Найближчим соціальним оточен-

ням дітей є їхня сім'я, яка має задовольняти їхні потреби визнання, прийняття, підтримки, захисту та поваги. Саме в родині діти отримують перший досвід емоційної взаємодії, яка має соціальне забарвлення. Емоційна атмосфера в сім'ї значною мірою впливає на формування самооцінки дитини та її ставлення до навколишнього світу. Крім того, сімейний клімат визначає, як дитина буде взаємодіяти з іншими людьми та інтегруватися у соціум.

Фахівцями у галузі спеціальної педагогіки також вивчалися питання розвитку та виховання дітей з інвалідністю, зокрема, розвиток дітей з порушеннями слуху (О. Дробот, С. Кульбіда, С. Литовченко), виховання дітей з інтелектуальними порушеннями (Л. Вавіна, С. Миронова, С. Трикоз, В. Синьов, М. Супрун), особливості сімей, де виховуються діти з порушеннями розвитку (А. Висоцька, В. Засенко, Т. Ілляшенко), соціалізація дітей з порушеннями зору (Ю. Бистрова, Т. Гребенюк, Є. Синьова, С. Федоренко), а також супровід сімей, що виховують дітей з порушеннями мовлення (А. Кисличенко, С. Конопляста). Субашкевич І.Р., Пруднікова О.А. досліджували соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин [11]. Шевчук В.В. вивчала особливості дитячо-батьківських стосунків у родині, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку [12].

Однак, вплив дитячо-батьківських відносин на формування особистості дитини з інвалідністю в умовах війни залишається практично недослідженим напрямком.

Виклад основного матеріалу дослідження. За роки незалежності України спостерігається стрімке щорічне зростання чисельності людей з інвалідністю. За даними Державної служби статистики в Україні кількість дітей з інвалідністю, взятих на облік в Україні, сьогодні становить майже 160 тисяч дітей і продовжує зростати, незважаючи на загальне скорочення населення.

В умовах, спричинених війною, попри залучення значного об'єму міжнародної допомоги, сім'ї, які виховують дітей з інвалідністю відчують більше труднощів. Вимушені переїзди, втрата заробітку, економічні проблеми, обмеженість доступу до освіти чи реабілітації, недостатність безбар'єрного простору (бомбосховища здебільшого недоступні, відсутність доступного транспорту для людей на візках тощо), брак кваліфікованої допомоги фахівців – це далеко не повний перелік того, з чим вони стикаються [6, с. 5].

Разом з тим, батькам постійно потрібно зосереджуватися на безпеці власній і своїх дітей, забезпечувати фізіологічні та психологічні потреби тощо. Досить часто батьки відчують почуття провини через нездатність забезпечити належні умови для дитини, що значно посилює стресові фактори у родині.

Складні умови життя створюють додаткове навантаження на батьків, і їхнє ставлення до інвалідності дитини може змінитися. Якщо батьки фокусуються лише на труднощах, пов'язаних з інвалідністю, і

відчують сором чи відчуження, це сприятиме підвищенню напруги в родині, образам, гніву або навіть проявам насильства. Подібні реакції лише поглиблюють травму і збільшують стрес дитини, які здатні призвести до серйозних психологічних проблем, таких як депресія, тривожність або соціальна ізоляція.

Позитивне сприйняття інвалідності своєї дитини допомагає батькам краще адаптуватися до нових умов життя, зменшити стрес та емоційне напруження, а також створити більш стабільну і підтримуючу атмосферу в родині. Завдяки фіксації уваги на сильних сторонах дитини, постійній підтримці та визнанню її зусиль, навіть у складних умовах війни, рідні допоможуть дитині зберегти впевненість у собі. Батькам варто ставити досяжні цілі й заохочувати досягнення навіть найменших успіхів, підтримувати при невдачах, що сприяє збереженню психологічної рівноваги.

Такий підхід батьків поступово розвиватиме правильне відношення дитини до свого стану. Дитина навчиться сприймати інвалідність як частину своєї особистості з унікальними потребами та можливостями, а не як щось, чого потрібно соромитися чи приховувати. Позитивна самооцінка дитини, у свою чергу, сприятиме подальшому розвитку особистості, підвищуватиме мотивацію та стійкість перед викликами.

Існує певний зв'язок між формуванням особистості дитини та характером внутрішньо сімейних стосунків.

Війна здатна підсилювати напругу у взаєминах між батьками. Дорослим стає важко регулювати власні емоції, а отже, вони будуть менш здатні витримувати емоції дітей, виявляти звичне батьківське тепло й турботу тощо.

Відсутність тісного емоційного зв'язку між членами родини може призвести до фрустрації – психічного стану, що виникає через розчарування або нездійснення важливої для дитини мети чи потреби. Це проявляється в почутті напруги, тривожності, безвихідності та відчаю. Фрустрація виникає, коли ситуація сприймається як неминуча загроза для досягнення значущої мети чи задоволення потреби. Як наслідок, дитина може відчувати невпевненість у собі та зафіксувати певні способи поведінки, що застосовувалися під час переживання фрустрації [11, с. 214].

Під час війни, коли стабільність та безпека втрачають свою звичну форму, любов батьків є важливою основою розвитку дитини, створюючи атмосферу підтримки та прийняття, що допомагає їй адаптуватися до викликів. Забезпечення позитивного і підтримуючого мікроклімату всередині сім'ї та створення максимально комфортних умов вдома є вирішальним. Спільні інтереси, збереження сімейних традицій і звичок, дотримання звичного розпорядку дня допомагає дитині орієнтуватися в повсякденному житті та відчувати себе більш впевнено і захищено.

Вчені виокремлюють значну кількість типів батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях, які виховують

дітей з інвалідністю, серед яких: жорстоке ставлення, емоційне відторгнення, суперечливе виховання, гіпопротекція, гіперопіка, іпохондричність, співробітництво, кожен з яких має свої особливості.

Жорстоке ставлення виявляється в емоційному або фізичному насильстві над дитиною, що може призвести до серйозних порушень її психічного та емоційного розвитку. Під час війни батьки почуваються менш ефективними, оскільки їхнє завдання полягає в забезпеченні безпеки дитини. Однак у таких умовах це стає неможливим, що призводить до сумнівів у власних силах. У спробах забезпечити захист вони посилюють контроль. Занадто сильний акцент на жорсткому дотриманні правил часто спричиняє у дитини емоційне напруження, яке пов'язане з відчуттям небезпеки або страхом перед невдачею.

Емоційне відторгнення характеризується байдужістю або відсутністю емоційного контакту з дитиною, що може викликати у неї почуття «покинутості» та сприяти формуванню низької самооцінки.

Суперечливе виховання виникає, коли батьки постійно змінюють свої вимоги або позиції, що створює для дитини заплутану ситуацію і порушує її відчуття стабільності та безпеки.

Інший стиль «холодного спілкування» – гіпопротекція, проявляється в зниженні емоційних контактів між батьками та дитиною та проєкцією на неї небажаних якостей одного або обох батьків. При такій взаємодії батьки не цікавляться планами дитини, не намагаються їй допомогти, а лише висловлюють співчуття. Це призводить до формування бар'єру у взаємодії з дитиною. Такий підхід до виховання сприяє розвитку в дитини емоційної нестабільності, підвищеної тривожності, нервово-психічного напруження, а також комплексу «неповноцінності», емоційної беззахисності і непевності у власних силах.

Гіперопіка, навпаки, проявляється в надмірному захисті, що обмежує можливості дитини для самостійного розвитку та соціалізації. В даному випадку батьки намагаються повністю задовольнити всі потреби дитини, захищаючи її від труднощів і неприємностей життя. Вони постійно переживають за її благополуччя, адже вважають її маленькою та беззахисною. Часто батьки, в бажанні позбавити дитину труднощів, постійно опікають її, оберігають від всього, що може засмутити, не дають нічого робити самостійно. Як наслідок відбувається зупинка розвитку дитини, росте страх безпомічності та залежність від сторонньої допомоги, і за таких обставин дитина втрачає самостійність. Все це призводить до егоцентризму, безініціативності, зниження самооцінки, соціальної пасивності. З часом така дитина може виявитися неспроможною до самостійного життя не стільки через інвалідність, скільки через недоцільний розвиток особистісних якостей.

Іпохондричність проявляється в надмірній занепокоєності здоров'ям дитини, що може створити атмосферу тривоги та страху. Такий підхід до виховання може призвести до розвитку у дитини постійного відчуття небезпеки для її здоров'я, що в свою чергу посилює тривожність і може призвести до

формування у них невротичних, соціально небажаних рис особистості.

Стиль співробітництва передбачає конструктивну і гнучку форму взаємовідповідальних стосунків батьків та дитини в спільній діяльності. Як спосіб життя, такий стиль виникає при вірі батьків у можливість своєї дитини та її сильні якості, поступово визначаючи, який обсяг допомоги необхідний для розвитку її самостійності [12; 13].

Кожен тип взаємодії між батьками та дитиною має значний вплив на розвиток дитини з інвалідністю. Ці стосунки формують її психологічний стан, впливають на ставлення до навколишнього світу та визначають процес адаптації в суспільстві. Надмірно обмежуючі моделі взаємодії можуть перешкоджати розвитку самостійності у дитини. В такому випадку проблема не стільки в самій інвалідності, скільки в порушенні або уповільненні формування важливих особистісних якостей, таких як відповідальність, самоконтроль, впевненість у собі. Це може значно ускладнити процес інтеграції дитини в соціум і здатність адаптуватися до життєвих викликів. Важливо, щоб взаємодія була конструктивною та підтримувала розвиток як фізичних, так і психологічних можливостей дитини, сприяючи її емоційному благополуччю та соціальній інтеграції [4, с. 37].

Під час складних життєвих обставин батьки можуть бути як основною підтримкою, так і додатковим джерелом стресу для дитини. Стрес батьків через військові події здатен негативно впливати на дитину. Спостерігаючи за переживаннями та страхами батьків, діти починають переживати подібні негативні емоції та відчувати душевний дискомфорт, навіть не розуміючи, що саме з ними відбувається, і не знаючи, як назвати те, що вони відчувають. Доведено, що емоційний стан батьків значно впливає на розвиток психосоматичних розладів у дітей з інвалідністю [5, с. 2].

Для дитини з інвалідністю, яка, можливо, має обмежені можливості для самостійного подолання викликів війни, емоційна підтримка з боку батьків стає ще більш необхідною. Досить часто саме батьки є основним ресурсом емоційної підтримки та стабільності для дитини, допомагаючи їй зберегти відчуття захищеності, навіть за умов постійної небезпеки. Батьки, проявляючи до дитини безумовну любов і турботу, забезпечують їй психологічну рівновагу і впевненість у собі, тим самим створюючи умови для розвитку емоційної стійкості та психологічного благополуччя.

Регулярне спілкування, увага до емоційного стану дитини, а також готовність обговорювати її страхи і переживання суттєво знижують рівень тривоги. Важливо, щоб батьки активно заохочували дитину виражати свої почуття і думки, пропонуючи безпечний простір для обговорення будь-яких питань, що особливо важливо у випадках, коли дитина має труднощі у спілкуванні або розумінні емоцій.

Інформаційна підтримка батьків має велике значення для дитини з інвалідністю. Пояснення та допомога в розумінні навколишньої ситуації спри-

яють адаптації дитини до стресових змін. Це створює основу для впевненості та почуття безпеки, допомагає формувати емоційну стійкість і розвивати навички подолання стресу, а також знижує ризик виникнення психологічних травм, що є надзвичайно важливим для психічного здоров'я дитини.

Батьки є не лише першим і найважливішим джерелом інформації для дитини, але й виступають первинними моделями поведінки. В умовах війни, коли традиційні соціальні зв'язки можуть бути зруйновані, роль батьків як прикладу для наслідування стає ще більш важливою.

Дитина, спостерігаючи за поведінкою та ставленням своїх батьків до проблем, вчиться вирішувати власні труднощі. Батьки, демонструючи позитивне ставлення до труднощів, активність та впевненість, передають ці цінності своїм дітям, що сприяє їхньому особистісному зростанню. Одним з найважливіших завдань батьків у критичний період є збереження у дитини віри в краще майбутнє, показуючи, що навіть у складних умовах можна продовжувати розвиватися і досягати поставлених цілей. Підтримка мотивації та надії допомагає дитині зберегти внутрішній оптимізм і продовжувати рухатися вперед, незважаючи на труднощі.

Військові дії можуть призвести до ізоляції дітей з інвалідністю, що накладає на батьків відповідальність за забезпечення максимальної соціалізації дитини. Попри те, що у дітей часто спостерігається втрата мотивації до саморозвитку, що викликано постійним стресом, батькам варто підтримувати залучення дитини до різноманітних активностей, адже це сприяє її інтелектуальному та особистісному розвитку. Навчання, навіть в онлайн форматі, надає дитині стабільність та відчуття нормальності, що є важливим для її психоемоційного стану.

Встановлено, що залучення дітей з множинними вадами розвитку до суспільної і громадської роботи, участі в проєктах, фестивалях, майстер класах, спортивних іграх, театральних виставах тощо допомагає оптимізувати умови життя дітей даної категорії, максимально розвинути їх потенціал щодо адаптації до нових реалій та вирішення різноманітних соціальних проблем [9, с. 98].

Крім того, дослідження підтверджують, що існує зв'язок між наявністю друзів та зменшенням емоційного дискомфорту, пов'язаного з відчуттям небезпеки або невдачі. Завдяки новим друзям і знайомствам дитина отримує можливість для взаємодії, що допомагає знизити її тривожність, розчарування та фрустрацію. Соціальна активність дитини сприяє розвитку комунікативних здібностей, здатності до співпраці, навичкам вирішення конфліктів, які відіграють значну роль у соціальній інтеграції дитини. Вона розуміє, що є інші сім'ї з подібними проблемами, і вони також працюють над їхнім вирішенням. Це дає додаткові ресурси для подолання власних труднощів [11, с. 215].

Незважаючи на складність умов, які виникають під час війни, важливо враховувати, що саме ці обставини можуть стати каталізатором для значних позитивних змін у розвитку дітей з інвалідністю. У таких екстремальних умовах діти вимушені шукати внутрішні ресурси для адаптації, розвивати навички емоційної саморегуляції, стійкості до стресу, здатність долати фізіологічні та психологічні обмеження. Досвід подолання труднощів надає їм унікальні життєві навички, які сприятимуть досягненню успіху в майбутньому, а їх здатність адаптуватися до складних умов життя може стати прикладом для інших.

Висновки і пропозиції. Дитячо-батьківські відносини в умовах війни стають критичним чинником у формуванні особистості дитини з інвалідністю. Батьки, які здатні забезпечити необхідні ресурси для її повноцінного життя, надати емоційну підтримку та сприяти формуванню адаптивних навичок, значно підвищують шанси своєї дитини на успішний розвиток навіть у таких складних умовах. У результаті війни, хоч і приносить значні випробування, відкриває нові можливості для розвитку дітей з інвалідністю, сприяючи ефективній соціальній інтеграції та формуванню сильної, стійкої особистості, здатної протистояти життєвим викликам.

Подальше дослідження передбачає розгляд соціальних та психологічних стратегій підтримки дітей з інвалідністю та їхніх родин у воєнний час.

Список літератури:

1. Браніцька Т.Р., Матохнюк Л.О., Шпортун О.М. Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум. Вінниця, 2022. 131 с.
2. Бутенко Н.В. Соціальна робота з різними типами сімейних уявлень про дитячу інвалідність. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*, 2021, № 2(49). С. 33–38.
3. Возніцина К., Литвиненко Л. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати?: довідник для широкого кола фахівців. Київ, 2020. 192 с.
4. Григоренко Т.В. Вплив військової конфліктності на психіку дітей та молоді. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2016. № 2 (66). С. 36–39.
5. Деркачук О., Борщ Е. Допомога батькам дітей з ООП в умовах воєнного стану. Острог: Наурок, 2022. 6 с.
6. Досвід сімей, що виховують дітей з інвалідністю в Україні. Disability Rights International (DRI) та Disability Rights Ukraine (DRU). URL: https://www.driadvocacy.org/sites/default/files/2023-10/Executive-summary_UKR.pdf
7. Левко Т.І. Теоретичний аспект дослідження психологічних особливостей сімей, які виховують дитину з особливими потребами. URL: 14.pdf (appsychology.org.ua).
8. Матохнюк Л., Максименко Ю. Допомога батькам, які мають дітей з особливими освітніми потребами. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*, № 3, 2023. С. 73–78.

9. Роменська Т. Соціокультурна реабілітація дітей з інвалідністю в умовах війни. *Acta Paedagogica Volyniensis*. Вип. 6, 2022. С. 96–101.
10. Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни: кол. моногр. / Маслянікова І., Османова А., Давиденко Г. та ін.; за заг. ред. І. Маслянікової. Київ : Університет «Україна», 2023. 216 с.
11. Субашкевич І.Р., Пруднікова О.А. Соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин. *Соціальна психологія. Юридична психологія*. Вип. 23. 2021. С. 213–217.
12. Шевчук В.В. Батьківське ставлення до дітей з комплексними порушеннями розвитку. *The scientific heritage*. 2021. № 71. С. 61–65.
13. Шевчук В.В. Особливості дитячо-батьківських стосунків у родинах, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Вісник Херсонського державного університету*. Вип.1, 2021. С. 138–145.

References:

1. Branytska, T.R., Matokhniuk, L.O., & Shportun, O.M. (2022). Psykholohichna pidtrymka ta suprovid doroslykh i ditei u kruzovykh sytuatsiiakh [Psychological Support and Assistance for Adults and Children in Crisis Situations: Practicum]. Vinnytsia. 131 p. [in Ukrainian].
2. Butenko, N.V. (2021). Sotsialna robota z riznymy typamy simeinykh uiavlennia pro dytiachu invalidnist [Social Work with Different Types of Family Perceptions of Child Disability]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Seriya: «Pedagogika. Sotsialna robota», № 2(49). S. 33–38. [in Ukrainian].
3. Voznitsyna, K., & Lytvynenko, L. (2020). Nevydymy naslidky viiny. Yak rozpoznavaty? Yak spilkuvatys? Yak dopomohy podolaty?: dovidnyk dlia shyrokooho kola fakhivtsiv [The Invisible Consequences of War. How to Recognize? How to Communicate? How to Help Overcome? A Guide for a Wide Range of Specialists]. Kyiv. 192 s. [in Ukrainian].
4. Hryhorenko, T.V. (2016). Vplyv viiskovoi konfliktnosti na psykhyku ditei ta molodi [The Impact of Military Conflict on the Psyche of Children and Youth]. *Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy*. № 2 (66). S. 36–39. [in Ukrainian].
5. Derkachuk, O., & Borshch, E. (2022). Dopomoha batkam ditei z OOP v umovakh voiennoho stanu [Assistance to Parents of Children with Disabilities in Wartime.]. Ostroh: Naurok. 6 s. [in Ukrainian].
6. Dosvid simey, shcho vykhovuiut ditei z invalidnistiu v Ukraini. Disability Rights International (DRI) ta Disability Rights Ukraine (DRU). [Experience of Families Raising Children with Disabilities in Ukraine. Disability Rights International (DRI) and Disability Rights Ukraine (DRU)]. Retrieved from: https://www.driadvocacy.org/sites/default/files/2023-10/Executive-summary_UKR.pdf. [in Ukrainian].
7. Levko, T.I. Teoretychnyi aspekt doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvostei simey, yaki vykhovuiut dytnu z osoblyvymy potrebamy [Theoretical Aspects of Research on Psychological Features of Families Raising a Child with Special Needs]. Retrieved from: 14.pdf (appspsychology.org.ua). [in Ukrainian].
8. Matokhniuk, L., & Maksymenko, Yu. (2023). Dopomoha batkam, yaki maiut ditei z osoblyvymy osvitimy potrebamy [Assistance to Parents of Children with Special Educational Needs]. *Naukovyi visnyk Vinnytskoi akademii bezpererвної osvity*. Seriya «Pedagogika. Psykholohiia», № 3. S. 73–78. [in Ukrainian].
9. Romenska, T. (2022). Sotsiokulturna rehabilitatsiia ditei z invalidnistiu v umovakh viiny [Socio-cultural Rehabilitation of Children with Disabilities in Wartime. *Acta Paedagogica Volyniensis*]. *Acta Paedagogica Volyniensis*, Vyp. 6. S. 96–101. [in Ukrainian].
10. Sotsialno-psykholohichna pidtrymka osib z invalidnistiu v umovakh viiny: kol. monohr. 2023. [Socio-psychological Support for People with Disabilities in Wartime: Collective Monograph]. / Maslianikova I., Osmanova A., Davydenko H. ta in.; za zah. red. I. Maslianikovoї. Kyiv: Universytet «Ukraina». 216 s. [in Ukrainian].
11. Subashkevych, I.R., & Prudnikova, O.A. (2021). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti dytiacho-batkovskyykh vidnosyn [Socio-psychological Features of Parent-child Relationships]. *Sotsialna psykholohiia. Yurydychna psykholohiia*. Vyp. 23. S. 213–217. [in Ukrainian].
12. Shevchuk, V.V. (2021). Batkovske stavlennia do ditei z kompleksnymy porushenniamy rozvytku [Parental Attitudes Toward Children with Complex Developmental Disorders]. *The scientific heritage*. № 71. S. 61–65. [in Ukrainian].
13. Shevchuk, V.V. (2021). Osoblyvosti dytiacho-batkovskyykh stosunkiv u rodynakh, yaki vykhovuiut ditei iz kompleksnymy porushenniamy rozvytku. [Features of Parent-child Relationships in Families Raising Children with Complex Developmental Disorders]. *Visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. Vyp. 1. S. 138–145. [in Ukrainian].